

Нов български университет
България, София 1618, ул. "Монтевидео" 21

МАГИСТЪРСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ „ИСТОРИЯ”
ДОКТОРСКА ПРОГРАМА „ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ“

РАНГЕЛ ГЕОРГИЕВ МЛАДЕНОВ

**ПАДАНЕТО НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ:
ИСТОРИЧЕСКИ ДИСКУРС И БОГОСЛОВСКИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

Професионално направление: 2.2. „История и археология“

Научна област: 2. Хуманитарни науки

Научна специалност: „Исторически изследвания“

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:

Проф. Момчил Методиев, д.ф.н.

СОФИЯ

2023 г.

Дисертационният труд е обсъден, одобрен и предложен за публична защита на заседание в разширен състав на Департамент „История” към Нов български университет, както и с решение на Факултетния съвет към Магистърски факултет от заседание № 3/17.11.2022 г. Научното жури, назначено със Заповед № 3-РК-67 от 01.12.2022 г. на Ректора на НБУ, е в състав: доц. д-р Живко Ангелов Лефтеров (НБУ), доц. д-р Светла Славова Янева (НБУ), проф. д.ист.н. Рая Йорданова Заимова (ИБЦТ, БАН), проф. дбн Дилян Николаев Николчев (СУ) и проф. д-р Ивелин Аргиров Иванов (ВТУ). Резерви: доц. д-р Илиян Георгиев Боянов (НБУ), и проф. д-р Росица Жечкова Ангелова-Георгиева (ШУ). Материалите по защитата са на разположение в корпус 2, стая № 206 на университета.

Дисертационният труд се състои от 332 стандартни страници и е съставен от въведение, изложение в четири глави и заключение, включващо основните изводи, направени в резултат на постигнатите цели и задачи, заложи в началото на изследването. Проблемните въпроси са фокусирани в по-конкретни изследователски задачи и са структурирани в тематично обособени параграфи и подпараграфи. Дисертацията включва и библиография, съставена от извори – първични и вторични, и изследвания: монографии, студии и статии в сборници, периодични издания, дисертации, речници и енциклопедии, а също и електронни ресурси. Трудът съдържа и списък на използваните в текста съкращения. Така представена структурата на този труд е съобразена с изискванията на чл. 27, ал. 2 от Правилника за прилагане на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ППЗРАСРБ).

Библиографията се състои от над 150 единици печатни издания, монографии и студии. Използвани са също 98 статии в сборници и в различни печатни, и онлайн периодични издания, в т.ч. и на чужд език. Този библиографски списък от общо над 250 единици е съставен от около 210 български и чужди автори. Използвани са също така 19 речника и енциклопедии, а библиографията се допълва с 2 докторски дисертации и 1 телевизионно предаване. Изследването се основава на интерпретиране на над 45 извора, в т.ч. жития и похвални слова. Използвани са източници (печатни издания и електронни ресурси) на български, английски, испански,

италиански, немски, руски, сръбски, турски и френски език. В дисертационното съчинение е приложен научен апарат, който следва стандарта на цитиране на Нов български университет (Приложение 4 към Наредба за издателската дейност на НБУ от 2019 г.). Научните публикации по темата на дисертационния труд са общо седем.

Декларирам, че позоваванията и/или цитиранията ми са съобразени според ЗРАСРБ, и по-конкретно – „Допълнителни разпоредби“, ал. 1, т. 7, санкционираща плагиатство и неправомерното използване на чужд текст.

Съдържание на автореферата

I. Структура и съдържание на дисертационния труд	4
II. Обща характеристика на дисертационния труд	5
i. Общ план на изследването	5
ii. Фокус на изследването	6
iii. Тема на дисертацията	8
iv. Значимост и актуалност на темата	9
v. Обект и предмет на изследването	9
vi. Основна теза	11
vii. Основен изследователски въпрос	12
viii. Научен проблем и научна хипотеза	13
ix. Цели и задачи на изследването	13
x. Методи на изследване	15
xi. Хронологични граници на изследването	18
xii. Обхват на изследването	18
xiii. Научна новост	19
xiv. Понятия	22
III. Обобщено представяне на дисертационния труд	22
i. Въведение	22
ii. Глава първа	25
iii. Глава втора	26
iv. Глава трета	30
v. Глава четвърта	31
vi. Заключение	32
IV. Изводи, списък с научните приноси, резултати и заключения	36
i. Изводи	36
ii. Списък на научните приноси	37
iii. Резултати и заключения	39
V. Приложимост и полезност	40
VI. Научни публикации по темата на дисертационния труд	40
VII. Аprobация на резултатите	41
VIII. Благодарности	42

I. Структура и съдържание на дисертационния труд

Въведение	2
Първа глава: Българската средновековна историопис. Рецепцията на библейския модел за историята	
I. Формиране на историческата памет на българите през Средновековието	57
II. Библия и историография: библейският модел за история	72
III. Библейският модел на историята: богословски аспекти	89
IV. „Турското робство“ и библейските реминисценции	103
Втора глава: България през XIV в.: религиозна ситуация, епидемии, климатични промени и политически последици	
I. Духовен климат в България през XIV в.	111
II. Чумата от средата на XIV в. и кризата на вярата	149
III. Климатичните промени като фактор за демографската криза в България	159
IV. Политически последици: османското нашествие на Балканския полуостров и падането на България – исторически дискурс	164
V. Падането на Второто българско царство	178
Трета глава: Османското нашествие през погледа на съвременниците на събитията от XIV–XV в.	
I. Божият гняв: богословски аспекти	193
II. Османското нашествие през погледа на съвременниците	201
Четвърта глава: Османското нашествие през погледа на късносредновековната и ранновъзрожденска историография на XV–XVIII в.	
I. Османското нашествие през погледа на книжнината от XV в.	254
II. Османското нашествие в ранновъзрожденската историография	277
Заклучение	298
Съкращения	314
Благодарности	316
Извори и изследвания	318

II. Обща характеристика на дисертационния труд

i. Общ план на изследването

Настоящото изследване започна като личен проект в края на 2017 г. От десетилетия (от средата на 90-те години на миналия век) интерес за мен представлява богословието, а от няколко години и историята, която по обективни причини надгради интереса към свещените текстове на Библията. Първоначалните проучвания, направени във връзка с настоящата дисертация, ме доведоха до усилено търсене и запознаване с различни изследвания и публикации по темата – както в областта на историята, така и в областта на богословието и средновековната литература. Впоследствие осъзнах, че сериозността на проучването изисква то да бъде поставено в академичен контекст и надзор от страна на колегите в Департамент „История“ на Нов български университет. В онзи момент осъзнах, че задачата, която си поставям съвсем не е лека, тъй като се наложи да навляза в една интердисциплинарна материя, която освен всичко друго, изисква и един изключително сериозен, академичен и новаторски подход, който да ми позволи да пресъздам вярно историчността на разглеждания проблем, привнасяйки в историята богословски интерпретации. Именно тази задача представлява най-голямото предизвикателство, с което настоящата дисертация се сблъсква.

В този план съчинението търси отговор на въпроса как късносредновековните и ранновъзрожденски български (и балкански) книжовници са възприемали и са (си) обяснявали османското нашествие на Балканския полуостров и падането на Втората българска държава под османска власт. Търси се отговор и на въпроса от къде тези книжовници черпят своите представи за света и историята, и какви са библейските реминисценции, намерили място в произведенията на тези автори. Изследването търси да установи какви са книжовните традиции в Късното Средновековие, на базата на които разгледаните в това изследване автори пишат своите съчинения. Не на последно място се отделя внимание и на богословската интерпретация на тези късносредновековни и ранновъзрожденски съчинения, предмет на изследването. На този фон изборът на

проблематиката на проучването не е продиктуван само от интерес към историята, по-конкретно османското нашествие и падането на Втората българска държава, но и от стремежа историческите събития да бъдат обяснени през призмата на късносредновековната книжовна продукция и богословските модели, заложили в нея.

Проблемните въпроси във всяка една от четирите глави на дисертацията, поставящи по-конкретни изследователски задачи, са разглеждани и анализирани в тематично обособени подточки. Това позволява не само разглежданите проблеми да бъдат пълноценно и обективно анализирани в тематичен порядък, но и структурата на изследването да бъде изградена в една тематично-хронологична рамка.

Предварителните изследвания по темата на дисертационния труд съм представил в седем статии, чийто списък е приложен в края на Автореферата.

ii. Фокус на изследването

Дисертацията има за задача да представи, доколкото обхвата на изследването позволява, онази част от миросгледа и световъзприятието на средновековния българин, дълбоко проникнала в съзнанието му, във фолклора му, в историографията изобщо, която обяснява османското нашествие като резултат от собственото му отстъпление, и от Божия гняв като резултат на това. Моята основна задача в този смисъл е да се опитам да представя падането на България под османска власт през погледа на съвременниците и как те обясняват това събитие, а също и дали последиците от този възглед могат да се проследят в по-късните автори. В този смисъл фокусът на изследователския ми интерес се съсредоточава върху представата на късносредновековния книжовник за османското нашествие – представа, която е възприета чрез тази книжнина в народностното съзнание и миросглед. Това средновековно възприятие, тълкувано през призмата на библейските текстове, се обуславя и от факта, че историкът, в някаква степен, е склонен да интерпретира историческите събития през собствената си образователна, културна, политическа, религиозна и социална призма.

Според йеродякон Атанасий от Зографския манастир „гледната точка към миналото непрекъснато се променя според средата, в която обитава

пишещият историк, а също и според образованието и възгледите на самия историк“ (Атанасий, 2019, с. 460). И понеже историята има интерпретативен характер, както смята Христо Тодоров, тя често е субективна и зависи от гледната точка на историка. Ето защо предимно секуларната по своята същност съвременна историография не успява напълно да пресъздаде средновековните нагласи в начина на мислене и световъзприятие. За разлика от съвременния историк, съвременникът на събитията е не само свидетел на тези събития, но в своя разказ той вплита и лични оценки, чувства, представи. Трябва да вземем предвид тази оценъчна натовареност на съвременниците, с която модерната историография не е свикнала. Не трябва да се изпуска от внимание и че късносредновековните автори интерпретират събитията и социално-историческата реалност през призмата на собствените си човешки възприятия и убеждения, надежди и очаквания. Оттук произтича и проблемът с обективността на съвременната (секуларна) историческа наука, която трудно си обяснява средновековните представи. Според Карл Льовит модерното историческо съзнание е резултат от дълъг исторически процес на секуларизация, т.е. на намаляване на религиозните съдържания в историографията (Тодоров, 2011, 91, 163–164).

Тъй като дисертационното изследване е интердисциплинарно, си наложих следните ограничения: когато става дума за историческите сведения за османското нашествие и падането на Втората българска държава под османска власт не привеждам всички подробности, тъй като стоят встрани от фокуса на изследването, а и са подробно проучени и изложени в историографията. По отношение на духовния климат в България през XIV в. до голяма степен обобщавам и анализирам сведения от първични и вторични източници, които са достъпни чрез различни публикации. За да запазя фокуса на изследването съм се въздържал от обстойно разглеждане на проблеми, свързани с политическата обстановка в средновековна България и Западна Европа, както и натискът на Римската църква, и значението на кръстоносните походи върху българската военна политика. Обзорът и анализът на книжовното дело на разгледаните в изследването автори е сведен до минимум. Поради сравнително сложно избраната и зададена тема в заглавието, към която по презумпция се налага да се придържам, обемът на дисертационният труд е значителен именно поради интердисциплинарния

характер на изследването, което от своя страна налага някои ограничения не само по отношение на историческите сведения в текста, но и при представянето на по-широк спектър от образци на късносредновековната книжнина и нейната специфика.

Представеното изследване си поставя за цел да анализира наличните съобщения за начина, по който е възприемано османското нашествие. С оглед на това дисертацията няма за цел да представи обстойно широката дискусия относно традиционно застъпените в историографията причини и предпоставки за инвазията на османците на Балканите, а се ограничава върху един селективен избор на най-важните становища по въпроса, с особен акцент върху концепцията на късносредновековните книжовници за краха на Втората българска държава. По този начин, без да се впуска в хипотезите и наличните исторически трактовки и дискусии за падането на България (макар да са отразени във втора глава), изследването поставя своя фокус и акцент върху начина, по който късносредновековните книжовници са възприемали и обяснявали събитията в края на XIV в.

iii. Тема на дисертацията

За избор на тема съм провокиран и мотивиран от личният ми богословски и исторически интерес – да допринеса за изясняването на средновековното възприятие за османското нашествие, с което се надявам да обогатя съществуващите до момента гледни точки към този проблем. Ето защо съм формулирал темата на своето изследване така: „Падането на Втората българска държава под османска власт: исторически дискурс и богословски интерпретации“. Темата се основава на късно-средновековното разбиране, че поради греховността на балканските народи Божият гняв се стоварва върху християните заради тяхното отстъпление от Неговите пътища. Така представената тема е дръзка, но се надявам не само да предизвикам научен интерес към нея, но и да провокирам по-нататъшно изследователско търсене в тази посока, с цел да бъде разбран средновековният начин на миропознание и възприятие в един богословски контекст.

iv. Значимост и актуалност на темата

Секуларния поглед към миналото в голяма степен изключва начина на мислене, възприятие и обяснение на средновековния книжовник. Моето изследване е опит за представяне на такава трактовка, базирана на библейски стереотипи, модели и интерпретации, присъщи за средновековната писмена традиция. От дистанцията на времето за нас е сравнително трудно да си обясним събитията от XIV в. ако не направим опит да разберем свидетелствата на очевидците – как те са ги възприемали и как са (си) ги обяснявали, а също и на какво се основават тези възприятия.

В личен план възприемам историята като незавършен процес, в който събитията се взаимопораждат. Това обяснява позоваването ми на Елка Дроснева и Калин Янакиев, според които средновековният книжовник изгражда своите съчинения по един общ за християнските народи „модел“ (по Дроснева) – „схема“ (по Янакиев), в която са поставени историческите събития от Сътворението до времето, в което пише авторът. Ето защо методът на изследването ми предполага, че миналото не е завършеност, то има възможността да се изживява наново. Потребността да се назове изживяното в процеса на изследването е характерна за всяко поколение историци. Ето защо всяко поколение пише своята история според нравствеността, която носи в поведението си. Този процес е историографски. Поради това аз мисля историографията като своеобразна форма (проявление) на духа на общност, която търси себепознание в различни протяжности на историческото време.

v. Обект и предмет на изследването

Настоящият дисертационен труд е посветен на разглеждането и интерпретирането на късносредновековните и ранновъзрожденски представи и обяснения за османското нашествие и падането на Втората българска държава под османска власт. В тези представи темата за Божия гняв като възприятие е широко застъпена, поради което тя преминава като рефрен през цялата дисертация. Тази тема не е непозната за българското средновековно общество и в историческата наука у нас досега не е била обект или предмет на специално изследване – именно този труд я превръща

в предмет на такова специално изследване. В дисертацията се поставя като проблем за изследване и библейските реминисценции, усвоени и интерпретирани в късносредновековната книжовна традиция.

Моят изследователския интерес е насочен към османското нашествие и падането на България под османска власт. Насоката на изследването са историческия дискурс и богословските интерпретации, обясняващи краха на българската държава в книжнината от XIV–XV и XVIII в. Ето защо представената теза се занимава изключително с въпроса за падането на България през призмата на библейския модел на историята и през погледа на късносредновековната писменá.

Тъй като средновековните хронисти се основават на библейския модел на историята (на библейски алюзии и стереотипи чрез преки цитати или позовавания на библейския текст), техните съчинения би следвало да се интерпретират именно от гледна точка на Библията, в търсене на отговор на въпроси, като: „Защо това се случва? Каква е причината това да се случи?“ Например, ако четем Григорий Цамблак („Патриарх Евтимий в Търново“ и „Похвално слово за Евтимий“) ще се сблъскаме с топоси, които препращат към древната история на евреите – авторът прави паралел между падането на престолният град – Търново, с асирийския плен: *„Кивотът на Завета изпадна в ръцете на другородците; светинята на светините стана подвластна на асирийците“*. Защо обаче Цамблак, пишейки за османското нашествие и падането на Търново, препраща към асирийците и Ковчега на Завета? За обикновения читател днес това едва ли е ясно, но за средновековния е повече от категорично – Цамблак отъждествява османците с асирийците (а следователно и с плена на евреите в Асирия), а Търново оприличава на Кивота. На свой ред Йоасаф Бдински намира изпълнението на пророчеството на Еремия (ср. Ер.14:16, 16:4; Пл. Ер. 1:4) в падането на Търново. В „Похвално слово за Филотея“ Йоасаф пише: *„Тогава бяха казани, а сега се сбъднаха предсказанията: И отритна жилището в Силом, скинията, в която обитаваше Той между човеците – да се изразим псаломски – и предаде в плен своята сила и своята слава в ръцете на врага и презря своето наследство. [...] Тогава в непристъпната Светая Светих влязоха нозете на нечестивите.“* Защо той прави такъв паралел? Защо споменава за Сило, в контекста на падането на Търново? Защо споменава за

Светая Светих и какво отношение имат тези топоси към разказа за Търново? Всичко това ни задължава да интерпретираме събитията именно през призмата на библейските реминисценции, старозаветната история на евреите и библейския модел на историята, възприети в късносредновековната книжнина. С други думи, ако средновековните автори се позовават на библейския модел на историята, това предполага едно по-сериозно изследователско отношение към тази книжовност, която си служи с такива конструкции, за да обясни трагичните събития от края на XIV в. Това възприятие не може да бъде отричано, защото то е единственото, което тези автори имат, и чрез което (си) обясняват събитията, на които стават свидетели. Това налага разказа на историческите събития да бъде интерпретиран през призмата на богословието и библейските похвати. Ето защо Иван Дуйчев смята, че „днес можем да разсъждаваме повече или по-малко за страданията на балканските народи по време на турското завладяване, за причините, довели до надмощието на нашествениците, но преди всичко трябва да се даде дума на тези, които са били техни съвременници“ (Дуйчев, 1998, с. 310).

Предвид горното, предмет на изследване са някои авторски и анонимни текстове, които формират колективните нагласи и памет на балканските народи – текстове, които се превръщат в норматив за поколенията, а впоследствие стават и част от големия национален разказ, и по този начин започват да функционират като истини, а не просто като фикции.

vi. Основна теза

Свидетелите на събитията от края на XIV в. разбират падането на България под османска власт изключително в рамките на християнското възприятие за света – интерпретират го като проява на Божия гняв и като наказание за греховете на християнските народи, и отстъплението на съвременниците от Бога. Това разбиране е доминиращо в епохата на османското владичество, отгласите от него се долавят и у Паисий, а някои негови черти, в съвсем нов контекст и интерпретация, са възприети в модерната епоха. Днес ние интерпретираме историческите събития от края на XIV в., но твърде често изпускаме от внимание от къде

късносредновековният книжовник черпи асоциации и алюзии, за да изрази, опише и обясни историческите реалности, на които е станал свидетел. В тази връзка основната теза на изследването е насочена към библейските реминисценции в късносредновековната и ранновъзрожденска книжнина.

vii. Основен изследователски въпрос

Предвид горното основният изследователски въпрос, който настоящият труд извежда на преден план, е как късносредновековните и ранновъзрожденски книжовници възприемат и обясняват османското нашествие и падането на българската държава. Този изследователски въпрос е пряко свързан с предмета на изследването, но за да получи отговор следва да бъдат намерени и отговорите на няколко второстепенни въпроса, като:

- Каква е геополитическата обстановка на Балканите през XIV в.?
- Какъв е духовният климат в България през разглеждания период?
- Каква е представата на средновековните книжовници за времето и историята и от къде тези книжовници възприемат тази представа?
- Какви са алюзиите, които тези автори правят с библейските текстове и каква е корелацията на средновековната книжнина с библейските сюжети?
- В каква степен библейските топоси и заемки проникват в тези писмена?
- Каква е била трактовката на късносредновековния книжовник и как той е възприемал и обяснявал османското нашествие? Откъде е почерпено това обяснение и каква е рецепцията му в ранновъзрожденската литература?

Ето защо моят интерес е насочен не толкова към традиционното (секуларно) интерпретиране на историческите факти и събития, свързани с османското нашествие, а как то е било възприемано, как е било обяснявано, как е било припомняно, пресъздавано и наследявано от следващите поколения книжовници. Интересува ме не толкова „събитието“, колкото неговото интерпретиране, обяснението за него, както и възгледа, мотивацията и рецепцията, въз основа на които са писани тези съчинения.

viii. Научен проблем и научна хипотеза

Хипотезата представлява авторското виждане за начина на достигане на поставената цел. Това е предварителното твърдение на изследователя, което в процеса на работата трябва да бъде доказано. Научният проблем е продиктуван от изследователския интерес за това дали е възможно да се изведе един общ за Средновековието и Ранното Възраждане книжовно-богословски модел на писане, чрез който да се опише по какъв начин в балканската книжовна традиция се е възприемало османското нашествие, започнало с превземането на Галиполи в средата на XIV в. и завършило в самия край на XV в. със завладяването на Черна гора (1499). В този смисъл работната хипотеза е, че Библията е залегнала във византийската книжовна традиция, а оттам преминава и в България, и в Сърбия, което обяснява концепцията за Божия гняв. Научната хипотеза на изследването насочва изследователския фокус и към реконструкцията на духовно-религиозния климат в България като фактор за духовния и морален упадък на българското общество, а оттам и за предизвикания гняв на Бога.

ix. Цели и задачи на изследването

Целта на едно изследване трябва да се отнася за обекта и да е съгласувана като логичен резултат с предмета на изследването. Предложеният труд си поставя за цел да анализира наличните съобщения, свързани с османското нашествие и завладяването на Балканският полуостров, в частност падането на Втората българска държава под османска власт. В този смисъл си поставям за цел да хвърля светлина в две направления – първо, да се опитам да внеса яснота как късносредновековните автори са възприемали и обяснявали османското нашествие, и второ – да очертая някои богословски рамки за по-ясното интерпретиране и разбиране на книжовността през Късното Средновековие и Ранното Възраждане. В този смисъл моята цел не е да се занимавам с причините за нашествието на османците – въпреки че споменавам за тях, аз оставям дискурса по този въпрос настрана – а да представя тезата, че османската инвазия е събитие с ясно очертани духовно-религиозни и

морално-етични предпоставки. Задачата, която си поставям в тази връзка, е да издиря, проуча, анализирам и интерпретирам произведенията на късно-средновековните и ранновъзрожденски автори, в търсене на онзи поглед, през който тези автори са отразявали и обяснявали случващите се или вече случили се събития от средата и края на XIV в. В тази връзка разглеждам тези автори и техните произведения в техния исторически и културно-религиозен контекст. Целта на изследването, в този смисъл, е да възпроизведе представа за падането на България под османска власт, отразена в писмената от тази епоха, и обяснението, което тези автори дават за гибелта на българската държава.

Задачите на всяко изследване произтичат от целта и осигуряват реализирането ѝ. Те отразяват логиката на изследването и определената последователност от действия за правилното структуриране на проучването. В тази връзка конкретните задачи, които си поставям за реализиране на поставените цели, са:

1) Да проуча и анализирам произведения от XIV–XV и XVIII в., в които е застъпено възприятието за османците като оръдие на Бога срещу християнските народи и Божия гняв като наказание за греховността на тези народи, а също така и по какъв начин идеите за „робството“ и „възмездието“ навлизат в средновековната книжовна традиция – от къде идват тези представи и до каква степен са библейски натоварени.

2) Да проуча и проследя, доколкото това е възможно, каква е рецепцията на подобен ракурс в българската историопис през XV в.

3) Да изведа общите похвати и библейските заемки, които тези автори правят като ретроспекция към старозаветната история на евреите.

4) Да изясня понятийният апарат за „турско робство“, „османско владичество“, „Божий народ“, „Божий гняв“, „провиденциализъм“, и други.

Опитвам се, също така, да проследя зависимостта между времето, в което са създадени текстовете и техния жанр, както и настроенията, заложили в тези произведения, и реминисценциите от старозаветните библейски сюжети. Показвам как изследваните от мен автори обясняват това, което преживяват или което техните деди са преживели, като се стремя да очертая и богословските рамки, в които тези автори пишат своите

съчинения. И накрая, представям причините за османското нашествие така, както са разглеждани в съвременната историография.

Предвид горното основната цел, която си поставям, е да проследя как библейският модел се превръща в секуларизирана история, каквато е съвременната историография, и да реконструирам основни моменти от богословско-историческите възгледи на късносредновековните и ранновъзрожденски автори, както и тяхната оценка за събитията от XIV в., т.е. как се формира колективният стереотип, довел до големия национален разказ, функциониращ като истина. Еволюцията на менталитетите подсказва идващото ново време, същото което изоставя по европейски пример Библията като извор за историята още в предходните столетия и поставя съвременни светски теми и фигури.

По същество, предвид горното, настоящият дисертационен труд представлява комбиниран историко-богословски анализ, който има за задача да проследи в каква степен и по какъв начин в късносредновековната и ранновъзрожденска книжнина въпросът за Божия гняв е залегнал в книжнината и народностното световъзприятие на епохата.

х. Методи на изследване

Настоящото изследване се основава на интердисциплинарният метод на изследване и навлизането в съседни на историята научни полета, като това на демографията, антропологията, фолклора, богословието, литературознанието, и по-конкретно – средновековната литература и философия на историята, в опит да реконструирам светогледа и начина на мислене на средновековните хора. По този начин дисертацията се явява в своята същност синкретична – съчетава в едно цяло различни, привидно противоречиви, научни области. За целите и задачите, които си поставям, използвам методологията на сравнителното изучаване и така стигам до обобщеното заключение за народностното възприятие за събитията от края на XIV в. Това налага използването на различни методи в процеса на изследване, а именно: издирване, наблюдение, сравнение, анализ и интерпретиране на средновековната книжовна продукция, чрез които правя своето обобщено заключение. Освен историко-критическия метод за

постигане на гореизложените цели, използвам и историко-аналитичния и богословско-критичния метод, с помощта на които разглеждам въпроса за написването и интерпретирането на изследваните произведения. За постигане на целите и задачите използвам класическите за всяко историческото изследване методи: проучване на изворите за епохата, сравнителен исторически анализ и подреждането на събитията в хронологичен ред. Така, съобразявайки се с източниците на информация, и с поставените цели и задачи, прилагам следните методи на изследване:

1) Събирателен и проучвателен метод на изворите от епохата, с който се издирват, анализират и класифицират различните произведения, свързани с изследваната тема.

2) Дескриптивен (описателен) метод е използван не само в историческата част на това изследване, но и при анализа на авторите и техните произведения.

3) Методът на анализ и синтез е използван, за да се подреди не само хронологически историческия разказ, но и да се съпоставят, в същото време и разграничат, различните възгледи за причините и предпоставките за краха на Второто българско царство. Използван по този начин основният научен метод на работа – историческото изследване – дава възможност да се представи средновековната история на България – по-конкретно тази от средата и края на XIV в., по един сравнително аналитичен начин.

4) Сравнителен текстологически метод се прилага главно, за да установи по какъв начин проучените книжовници са разбирали, описвали и обяснявали събитията от края на XIV в. По този начин стигам до заключението, че посочените автори творят в един стил, с еднакви похвати. Именно тук, в интерпретацията на тези творби, е използван както текстологичен, така и текстокритичен анализ на произведенията, в частта им, която касае библейските интерпретации. С помощта на тази критика на текста, или текстологията като метод, се стремя да интерпретирам събитията по начин, по който самите автори от Късното Средновековие и Ранното Възраждане са ги оценявали. Сравнителният метод е използван и при анализа на изводите и заключенията на авторите относно османското нашествие, както и при интерпретацията на библейските сюжети, залегнали в техните произведения.

5) Хронологичен метод е използван, за да се подредят събитията в хронологичните граници на изследването, както и при структурирането на цялостното изследване.

6) Историко-аналитичен и богословско-критичен метод е използван за изследване и интерпретиране на произведенията на разглежданите автори, които вплитат история и религия (богословие), което налага интерпретацията на техните съчинения да се извършва чрез библейски методи и похвати, т.е. чрез каноничната критика. Така прилагането на литературно-критичния и богословско-критичния метод при анализа на разглежданите късносредновековни и ранновъзрожденски извори, свързани с описанието и оценката на събитията от разглеждания период, ми дава основание да изкажа своето обосновано предположение, че османското нашествие е възприемано като резултат от Божия гняв и наказание, като бич Божий, от всички християнски народи на Балканите.

В хода на работата се извършва реконструкция на ситуацията на Балканите през втората половина на XIV в., както и такава по отношение на духовния климат в България през разглеждания период. Наред с историографските съчинения и податки за събитията от този период, методологично се прибегва и към средновековните извори, от които правя аргументирано заключение за духовно-религиозните предпоставки за краха на българското царство. Тези свидетелства дават възможност на преден план да се изведе една обща картина, отразяваща случилото се през последното десетилетие на XIV в. в контекста на историческите събития от средата на века, и да се изясни в каква степен библейската история може да се съотнесе към и съпостави с историята на средновековна България.

Именно така, обработвайки, сравнявайки и анализирайки достъпните ни документи, свързани с османското нашествие на Балканите, и според описаните методи, съм направил своя опит за реконструкция на обстоятелствата, процесите, факторите, причините и предпоставките, довели до падането на България под османска власт, и съм представил своята богословска интерпретация на съчиненията от този период. По този начин – чрез тази интегрирана методология – се опитвам да направя историческа възстановка на XIV в. през гледната точка на съвременниците. В

методологичен план изследването представя историческите факти през богословската интерпретация на съвременниците.

xi. Хронологични граници на изследването

Хронологичните граници на изследването се простират от средата на XIV в. до самия край на XVIII в. Заради историческия и богословски контекст обаче тези граници се разширяват до IX в., което се налага заради историческия и книжовен дискурс. Що се отнася обаче до конкретиката на моята теза, късносредновековната книжнина, предмет на моето изследване, се очертава в три периода: първият обхваща IX–XII в. и е свързан с появата на някои специфични апокалиптични текстове, интерпретирани в последствие в контекста на османското завоевание; вторият – XIII–XIV в. е времето, в което пишат Исай Серски, Евтимий Търновски, Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински, а третият – XV–XVIII в. представлява горната хронологична граница на моето изследване. Долната граница, както подчертах, е донякъде твърде условна, тъй като е невъзможно да се конкретизира. Ако все пак трябва да посоча такава относно обекта на изследването, то тя би се позиционирала в началото на XIV в., когато започва възхода на Османската империя на Балканите. Така темпоралните рамки на историческата част на работата са ограничени в периода 1299–1396 г.

xii. Обхват на изследването

Изследването обхваща исторически, политически, културни, социални, духовни и книжовни аспекти, засягащи османското нашествие и съчетава три области на изследване: 1) богословски анализи и библейско-исторически сюжети; 2) историопис от IX–XV в. (тъй като през този период историята все още не е била оформена като наука, затова средновековните книжовници пишат история чрез различни жанрове: летописи, хроники, жития, грамоти, похвали, апокалиптична литература, фолклор и др.), и 3) историография в самото начало на нейното формиране (края на XVIII в.). Трябва да бъде отбелязано, че представата за османското нашествие като „Божия воля и наказание“ просъществува поне четири столетия (от Исай Серски до Паисий), което убедително показва, че преди и по време на османското

владичество в народностното съзнание тази нагласа е била доминираща в опит за обяснение на тези събития. От гледна точка на съвременната историография историята се занимава с войните, владетелите, съюзите и разногласията, със събитията. Резонен тогава остава въпроса: Ами хората? Как обикновеният човек е възприемал случващото се? През каква призма е гледал на тях? Как си е обяснявали това, което се случва около него? Как е възприемал обстоятелствата в неговото село, в неговия град, в неговата столица, в неговата държава? И не на последно място – как средновековните хора са възприемали случващото се в тяхната душа – на едно духовно, емоционално и ментално ниво? Именно с тези въпроси се занимава настоящото изследване. Предвид горното обхватът на изследването е ограничен до късносредновековната и ранновъзрожденска представа за османското нашествие и падането на България под османска власт. В тази връзка правя един кратък дискурс на очакването за края на света. Тази парадигма придава яснота и разбиране за това как средновековните автори са възприемали и обяснявали случващото се. Именно на тази база ранновъзрожденските автори изграждат своите произведения, описвайки събитията със същите библейски похвати, изцяло очертани от богословската рамка на книжовната традиция, която възприемат от своите предшественици.

xiii. Научна новост

Настоящият труд е създаден като оригинално изследване на български богослов и историк, предназначен не само за научните среди, но също така и за евангелската общност в България, за която този труд несъмнено ще представлява особен интерес. Текстът може да бъде полезен за лекционни курсове по медиевистика и богословие във Висш евангелски богословски институт и Висше духовно училище „Свети Тривелий“. Евангелската общност би могла да ползва този труд като илюстрация на библейските реминисценции в обяснението на историческите събития в края на XIV в. Текстът би бил полезно четиво и за по-широката публика, интересуваща се от темата на моето изследване.

Настоящият труд въвежда в научно обръщение един слабо засегнат поглед, който представя един различен историко-богословски дискурс. Обстойният преглед на научната литература показва, че няма единно

компилирано изследване, което да се занимава с възприятието на късносредновековния книжовник за падането на България под османска власт. Не е направен опит да се събере на едно място представата на съвременниците за причините за османското нашествие и завладяването на полуострова. В теоретичен план настоящата разработка стъпва на вече направените научни изследвания, както и на отделни, по-скоро странични и откъслечни, отколкото задълбочени и целенасочени научни трудове. В това се крие огромното предизвикателство – да погледна събитията от края на XIV в. именно през погледа на съвременниците на тези събития и техните интерпретации за случващото се. От запазените до днес извори ясно се вижда, че османското нашествие е възприемано като бич Божий заради греховността на владетели и народ, и следователно падането на България под османска власт има своите духовно-религиозни и морално-етични предпоставки. В това отношение традиционните представи в съвременната историография най-общо се свеждат до сепаратизма на Балканите, разединението между християнските владетели, и в частност разделянето на Второто българско царство. Историографията обаче не се занимава с богословските нюанси и не търси причини в духовният климат на средновековна България, по-конкретно в средата на XIV в. Историческата наука нерядко пренебрегва богословската страна на този въпрос. В късносредновековната книжовна продукция обаче е ясно отразено, че характерните за епохата разединение и сепаратизъм често са обяснявани с отстъплението на християнските народи от Бога и от морално-етичните норми на поведение.

Доколкото ми е известно настоящото изследване е първи опит в българската историко-богословска наука да се съберат на едно място и анализират толкова много авторски съчинения и анонимни хроники, които отразяват късносредновековното и ранновъзрожденско възприятие за османското нашествие. В рамките на толкова широко изследователско поле, включващо библейстика, средновековна литература, византийско богословие, история и пророческо-провиденциална книжнина, изследването се занимава със средновековната представа за османското нашествие. В научно обръщение липсва подобен подход, който разглежда тези творби чрез богословски интерпретации и паралели със свещената история на

евреите. Не ми е известно друг автор да е представял духовно-религиозният климат в средновековна България като фактор за падането на страната под османска власт. Доколкото ми е известно за пръв път се прави опит да бъдат събрани на едно място и въведени в научно обръщение подобни съчинения, които илюстрират какви са били нагласите, възприятията и обясненията за османското нашествие, както и причините, и предпоставките за тези нагласи. Това е и първото подобно изследване, което изцяло се фокусира върху начина, по който късносредновековният и ранновъзрожденски книжовник е възприемал и (си) е обяснявал събитията от средата и края на XIV в. Трудът показва как всички тези парчета пъзел се подреждат и вписват в общата картина на османското завладяване и какви са богословските реминисценции от Свещеното Писание в книжовната традиция на средновековния християнски балкански свят.

Предвид горното трудът извежда като основна теза не съвременния ретроспективен поглед към втората половина на XIV в., а историческия окуляр на съвременниците на тези събития. Съвременната историография не може да обясни нещо случило се почти шест века и половина по-рано, освен ако не даде простор на съвременниците сами да кажат как са възприемали случващото се. Ето защо изследването извежда като важна теза именно такава „свидетелско“ мирознание и възприятие. И тъй като дисертацията представлява класическо историческо изследване, което събира научния материал и го подрежда, осмисля и анализира, за да разкрие нови взаимовръзки, затова и приносният момент на немалко исторически разработки се състои в разкриване на нови моменти и факти, които обогатяват нашите познания по един или друг въпрос. Настоящото изследване представлява именно такъв вид проучване, което разкрива нови взаимовръзки що се отнася до историческите процеси и тяхното възприятие, описание и обяснение от гледна точка на съвременниците.

Докторската теза е посветена на болезненото за българите събитие за загубата на независимостта на българската държава от османците и отражението му в религиозните представи. Този въпрос присъства в почти всички изследвания на български и чужди автори за този период, но не е изследван досега самостоятелно. В този смисъл настоящият дисертационен труд е първи опит такава тема да се разработва самостоятелно.

xiv. Понятия

В изследването въвеждам някои понятия, които в процеса на изграждане на моята теза имат пряко отношение към разбирането и усвояването на концептуалните параметри на дисертационния труд. Ето защо изяснявам понятията в заглавието на дисертацията – „исторически дискурс“ (по Фуко, 1996, Adams 2017 и Демьянков, 1982) и „богословски интерпретации“. Освен тях аз изяснявам и някои термини, които използвам като синоними: „агаряни“, „исмаилияни“, „мохамедани“, „мюсюлмани“, „османци“ и „турци“. Според „Византийски кратки хроники“ османците са описани именно с тези шест различни термина (Kiliç, 2013). Правя също така и понятийно разграничаване на термина „робство“, каквато е била късносредновековната представа за това, което историците днес наричаме „османско владичество“. Когато обаче става въпрос за научната страна на този „романтичен“ (по Даскалов, 2018, Матанов, 2003 и Мутафчиева, 2012) термин, аз се придържам към понятията „османско владичество“ и „османска власт“. Когато става дума за „библейски модел“ или „схема“ се придържам към Дроснева (Дроснева, 1995) и Янакиев (Янакиев, 2012), но и към Тодоров (Тодоров, 2011) и йеродякон Атанасий (Атанасий, 2019).

III. Обобщено представяне на дисертационния труд

i. Въведение

В периода XI–XIII в. средновековната литература (хроники, летописи, агиография, похвални слова и др.) се конституира и разгръща като цялостна художествена система. Основна нейна черта е, че има богослужебен характер, т.е. „нейната първостепенна целева функция е религиозно-обредна – създавана е за нуждите на християнската църква“. Ето защо нейната главна задача е „чрез въздействието на словото в църковното богослужение да създаде религиозен мироглед и поведение, да култивира християнска ценностна система“. По този начин книжнината е имала функцията „да внушава религиозен мироглед и да онагледява библейската и църковната история“ (Петканова, 1981, 5–30). За да разберем обаче защо тези автори пишат за „Божие то предопределение“ като представа за

причините за османската експанзия ние неминуемо би трябвало да разгледаме на какво се базира тази средновековна книжовна продукция – какви са писмените традиции и какви библейски следи намираме в тях.

След като България става „неотделима част от християнската цивилизация“, въпреки всички изпитания на вярата във вековете на османско владичество, християнството „дава облика на мислене на българите, независимо от езическите останки и превратностите на времената – библейските внушения навлизат трайно в живота на българина, дават му моделите за разбиране на света – на миналото, настоящото и бъдещето“. Така „в устната практика и в средновековната писмена традиция те формират представата за същността на историята и смисъла от нейното познание, за силите, които я движат, както и за сходните позиции в обясненията за обстоятелствата и причинността на събитията, за критична оценка на тези събития и ситуирането им в пространството и времето“. Свещеното Писание също така дава на българина и основните концепции за света, за човека, за историята. По този начин „високата степен на усвоеност на постулатите и на фактическото съдържание на Свещените книги на Библията от българското общество в онези времена намира изява и в наситеността на средновековната ни книжнина с цитати и позовавания върху Библията“. Освен това отражението на Библията върху българската книжовна продукция – светска и духовна, не оставя съмнение, че книгите на Свещеното Писание са достойни на българското общество и се усвояват в пълнота. Така църковно-религиозната книжнина „дава облика на българската книжовна продукция“ (Дроснева, 1995, 86–88).

Всичко това налага да се отправи поглед към Библията като модел за историческо познание, от който са тръгнали християнските книжовници, и който модел църквата е имала предвид, и е търсила, и утвърждавала в стремежа си да примири античния мироглед с библейските модели след като християнството става държавна религия. Този библейски модел на историята средновековният книжовник интерпретира през призмата на разбирането, че всеки акт на настоящото е резултат на неща, случили се в миналото. Така библейската култура е широко разпространена и консумирана до степен да се тълкуват исторически събития от гледна точка на библейския формиран мироглед. Именно това е доминиращият начин за

виждане на историята през цялото Средновековие. Това е рамката, в която мислят късносредновековните автори и тя формира техния възглед за причините за падането на Втората българска държава.

В своето Въведение поддържам тезата, че съвременната историография често несъзнателно омаловажава начина, по който средновековният човек е възприемал случващите му се събития като очевиден. Пзовавам се на Христо Тодоров, според когото историческото познание се конституира като познание с интерпретативен характер. Според Дилтай хуманитарните науки „си поставят за цел разбирането на културата“. Той смята, че ние разбираме, когато възпроизведем преживяното от други. Историята има точно такъв интерпретативен елемент (Тодоров, 2011, 80–87,151). От разстоянието на времето, ние, възпроизвеждайки онези събития, с цел да достигнем до историческо познание, сме задължени в нашата реконструкция (възпроизвеждане у Дилтай) да вземем предвид преживяното от онези хора. За разлика от съвременния историограф съвременникът на събитията е не само свидетел, но в своя разказ вплита и лични оценки, чувства, представи. Не трябва да се изпуска от внимание и че късносредновековните автори интерпретират събитията, и социално-историческата реалност, през призмата на собствените си човешки възприятия и убеждения, надежди и очаквания. Според Карл Льовит модерното историческо съзнание е резултат от дълъг исторически процес на секуларизация, т.е. на намаляване на религиозните съдържания. Тази секуларизация, смятана за научна в своя подход и методология към историята, отказва да се занимава, да изследва и анализира религиозните възгледи на средновековните автори като стандартна представа и обяснение за събитията. Казано по друг начин, секуларният подход към събитията от края на XIV в. не дава точна и ясна картина за начина, по който се е възприемало османското нашествие и какъв отзвук е имало то в общественото съзнание. Именно за това Тодоров посочва, че „интерпретацията на историческите процеси чрез категорията на „секуларизация“ нанася сериозни щети на историческото мислене“ (Тодоров, 2011, 149, 165–167). По този начин, дискредитирайки християнската теология (на която впрочем се гради средновековната книжовна традиция), секуларизацията всъщност не само отнема

оригиналната свидетелска представа за историческите събития, но и се явява нелегитимна спрямо тях, тъй като не може да отговори на въпроси, като: Как очевидците са възприемали събитията, за които ние днес говорим? Каква е била тяхната представа и обяснение за тези събития, които ние днес сме вкарали в някакви хронологични рамки? От къде идва тази тяхна представа? Направения историографски преглед ме води до заключението, че подобен ракурс е останал някак незасегнат в модерната историческа наука. Ето защо моята задача, продиктувана от целта, която съм си поставил, е да се опитам да разбера от къде средновековният книжовник е наследил тази представа, с която (си) е обяснявал случващите (му) се събития? Каква е неговата собствена богословска интерпретация на тези събития? Погледнато през тази призма би могло да се каже, че настоящото изследване представлява богословско-исторически анализ на българската средновековна история.

ii. Глава първа

С оглед на заявения обект и предмет на изследването, в тази уводна за моето изследване глава, озаглавена **Българската средновековна историопис. Рецепцията на библейския модел за историята**, е отделено специално внимание на рецепцията на Свещеното Писание във византийската, а оттам и в средновековната българска книжнина, а също и на средновековната представа за писане на история, и на унаследените от Византия книжовни традиции. Тази глава се занимава още и с формирането на историческата памет на българите през Средновековието, както и със средновековния български фолклор и библейските сюжети, топоси и заемки, въз основа на които се гради тази историческа памет. Ролята на тази глава е да покаже по какъв начин средновековната книжнина се основава на библейските сюжети, заемки от Библията и позовавания на библейските исторически и религиозни топоси и персонажи. Тя, освен всичко друго, има за цел да покаже как представените автори са възприемали случващите се в края на XIV в. събития и как са ги интерпретирани в своите съчинения. Монографията на Елка Дроснева *Фолклор, библия, история* (1995) дава ценни насоки в областта на библейските алюзии, а студията на Елена Огнянова *Християнска обредност и светци в българския фолклор* (2008) на свой ред осветлява ролята на българския фолклор и библейските заемки в

него. Въпросът за народното творчество, което несъмнено има важна роля за изясняването на историческите събития през Средновековието, е обстойно проучен от Боян Пенев в *История на новата българска литература* (1976). Иван Божилов в *Стара българска литература* изследва въпроса за византийското наследство в средновековната българска литература (1983), а Аделина Ангушева (в *История на българската средновековна литература*, 2008), Боню Ангелов и Иван Дуйчев (в *История на българската литература*, 1962) се занимават с въпроса за българската книжовна продукция през Средновековието. Основани върху значителен брой извори проучванията на Божидар Пейчев, Велчо Велчев, Йордан Ватев, Куйо Куев, Мария Йовчева, Милияна Каймакамова, Нина Гагова и Петър Динеков върху старата българска литература допълнително обогатяват палитрата на моето изследване. Освен през призмата на късносредновековната и ранновъзрожденска книжнина краха на Втората българска държава е представен и чрез богословските интерпретации в съчиненията от тази епоха.

Средновековните автори разглеждат падането на Второто българско царство в контекста на един библейски „модел“ – нашествието е резултат от отстъплението от Бога (в най-общ смисъл). Не случайно средновековните автори използват библейските похвати, за да представят на достъпен стил и език какво се е случило и защо всичко това е постигнало земите ни. В Стария Завет духовните (богословско-религиозните) особености определят и историческите събития: ако има отстъпление от Бога и след Божието предупреждение Неговият народ не се обърне към Него, задължително идва Божието наказание. Такъв е погледът на късносредновековните и ранновъзрожденски автори, представени в изследването.

iii. Глава втора

За определянето на факторите, които стоят на преден план по отношение успехите на османците при завладяването на българските земи в тази глава представям духовно-религиозна реконструкция на XIV в. и политическите последици от това. Ето защо тя е озаглавена **България през XIV в.: религиозна ситуация, епидемии, климатични промени и политически последици**. Тя представя религиозната обстановка в България, ересите и борбата с тях, както и чумната епидемия в страната,

която наред с климатичните промени от средата на века, допринася и за обезлюдяването на България, и до криза на вярата. Разгледаните по същество проблеми, свързани с ересите и духовният климат, на фона на обезверението, резултат от чумата, имат за задача да представят онзи необходим исторически контекст, в който се случват описаните в изследването събития и оценката на късносредновековните автори за тях. Изследванията свързани с този сложен историко-богословски дискурс никак не са малко. Константин Иречек (*История на българите*, 1978) и Георги Бакалов (*Средновековният българин и „другите“*, 2013), както и Божидар Пейчев и Йордан Ватев (*Антология на българската философска мисъл*, София: 1973), и Иван Дуйчев и Куйо Куев (*История на българската литература*, 1962) обстойно разглеждат въпроса за ересите и духовната обстановка в България от средата на XIV в., а богомилството, привличало отдавна вниманието на изследователите, е изследвано задълбочено от автори като Димитър Ангелов (*Богомилството в България*, 1969), Велчо Велчев (*История на българската литература*, 1962) и Димитрий Оболенски (*Богомилите*, 1998). Като неоспорим авторитет в тази област се явява и Стивън Рънсиман (*История на Първото българско царство*, 1993 и *The Medieval Manichee*, 1982).

Що се отнася до въпроса с чумната епидемия в средата на XIV в. интересни мисли върху характера и значението на този феномен намираме в статиите на архим. Павел Стефанов (*Българските църковни събори през XIV в. и Нов поглед към църковните събори в Търново през XIV в.*, 2010) и Ивелин Иванов (*Чумата в Европа и българските земи в края на Средновековието*, 2003). Монографията на Пламен Цветков (*България и Балканите от древността до наши дни*, 1998) и изследването на Георги Ковачев (*Чумните епидемии в българските земи през късната античност и българското средновековие*, 2009) хвърлят допълнителна светлина по този въпрос. Впечатляващи са и монографията *Добруджанското деспотство* (2009) и статиите *Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието* и *Златна Добруджа – мит и реалност* (2001, 2020) на Георги Атанасов, които разглеждат „свирепата суша в Северна България“ през XIV в., поради която големи райони извън поречията на пълноводните реки се обезлюдяват. За климатичните промени

пише и Христо Матанов (*В търсене на средновековното време*, 2014), но той има различен от този на Атанасов поглед, посочвайки намаляването на средногодишните температури и повишаване на количеството на валежите в тази част от Югоизточна Европа. Климатичните промени оказват съществено влияние върху демографската карта на страната и обуславят социално-икономическия срив в обществото.

Втора глава се занимава още и с политическите последици, резултат на духовната картина, чумната епидемия и климатичните промени в страната, както и с османското нашествие на Балканите, и падането на Втората българска държава под османска власт. Тази втора част на главата прави един исторически обзор на произхода и разрастването на Османската държава. В нея представям не само политическата карта на Балканите през XIV в., но и проследявам раздробяването на територията на Балканския полуостров през този период, като отбелязвам също и разделянето на българското царство, в паралел с разделянето на Самария и Юдея. В този контекст посочвам също и какви са били границите на България от времето на управлението на братята Асен I и Петър IV до Иван Александър. Тази историческа част от дисертацията отразява събитията в техния хронологичен контекст. Сериозно внимание по този въпрос заслужава монографията на Халил Иналджък *Османската империя: Класическият период 1300–1600* (2006), изследванията на Никола Ватен *Възходът на османците (1362–1451)* (1999) и Цветана Георгиева *Кратък съвременен прочит на историята на Османската империя (1300–1923)* (2011), както и трудовете на Христо Матанов – *От Галиполи до Лепанто* и *В търсене на средновековното време* (1998, 2014), и на Пламен Цветков – *България и Балканите от древността до наши дни* (1998) – всички те в дълбочина отразяват османското нашествие на Балканите. Не можем да не посочим и изследванията на Иван Божилов (*Фамилията на Асеновци (1186–1460)*, 1994) и Николай Овчаров (*Цар Иван Александър Асен: Миротворецът*, 2017), които представят историческите събития от този период по един ясен и хронологичен начин. Внимание заслужава и тритомният труд на Васил Златарски *История на българската държава през средните векове* (1971, 1972, 1994). Важен етап, който дава насока за по-нататъшните проучвания на Втората българска държава, представляват и изследванията на именития

български медиевист Петър Мутафчиев (*История на българския народ*, 1995). От казаното до тук става ясно, че интересът към османското нашествие на Балканите е значителен и са налице голям брой научни изследвания.

Предвид, че в средата на XIV в. климатичните промени повлияват върху социално-икономическата карта на страната, а чумната епидемия променя демографската карта и влияе изключително силно на религиозното самосъзнание на българина, междуособните войни със сърби и ромеи предопределят намаляването на военната мощ; сепаратизмът обуславя раздробеността, а оттам и отслабването на България като военна сила. Ересите и борбата с тях не само отклоняват вниманието от надвисналата опасност, идваща от юг, но и променя етно-религиозният облик на страната. На този фон семейните разпри и омраза в царското семейство предопределят разделянето на царството и отслабват мощта му. Това са само част от факторите, довели до османското завоевание на Балканите. От гледна точка на съвременниците тези фактори представляват закономерни предпоставки за намесата на Бога и справедливото изсипване на Неговият гняв. Ето защо разглеждам тези исторически събития в богословски контекст, несъмнено характерен за епохата, въз основа на който е възприемана историята и начина, по който са обяснявани събитията в онези времена.

Написаното до тук има за цел да доведе читателя до разбирането, че причините за османското нашествие съвсем не лежат в една плоскост. В тази втора глава са посочени различни причини за успеха на османците, но средновековният книжовник не се интересува от нито една от тях. И макар да споменава за конфликтите между балканските владетели за него по-важни от политическите разногласия си остават духовните предпоставки. Именно те ще бъдат във фокуса на следващите две глави на този труд.

Екскурстът, който по необходимост правя в първа и втора глава, се налага заради историческата и богословска интерпретация на разгледаните в това изследване късносредновековни и ранновъзрожденски автори и техните произведения, с цел да бъдат проследени не само средновековните нагласи по отношение на османската инвазия, но и да бъдат изяснени библейските алюзии (топоси, сюжети, заемки, позовавания, интерпретации), залегнали в основата на начина, по който се е възприемала, разбирала и обяснявала

историята, и в частност събитията около краха на Втората българска държава в един историко-богословски и книжовно-религиозен контекст.

iv. Глава трета

Трета глава – **Османското нашествие през погледа на съвременниците на събитията от XIV–XV в.** – търси отговорите на въпроси, като: Как късносредновековните книжовници са си обяснявали събитията? По какъв начин библейските сюжети са оформили съзнанието на българина? Защо тези автори се позовават на библейските сюжети? Как тези представи биват възприети и интегрирани в историографията от по-късните векове? В контекста на първа глава, в която разглеждам библейските модели и историографските похвати, падането на Търново заема изключително важно място в книжнината на епохата. Ето защо тази глава представя интерпретирането на историята в зависимост от християнската култура и библейските реминисценции.

Проявеният от страна на българските изследователи интерес към средновековната книжнина (най-вече апокалиптичната и пророческо-провиденциалната) намира израз в трудовете на Божидар Пейчев и Йордан Ватев (1973), на Иван Божилов (1983) и Милияна Каймакамова (1990), на Анисава Милтенова (2008) и Тодор Моллов (1997), както и на Василка Тъпкова-Займова в съавторство с Анисава Милтенова (1996) – всички те се занимават задълбочено със средновековната книжовно-философска традиция. Тези автори в някаква степен засягат темата за Божия гняв, но в никой от тях не се наблюдава (вероятно защото фокуса на тяхното изследване е различен) толкова широк спектър на представяне на автори и съчинения, които в процеса на моето изследване аз съм събрал и анализирал.

Специално внимание в тази глава се отделя на Черноменската битка и връзката ѝ с творбата на Исай Серски – „Разорението след Чирменската битка“. Освен нея са интерпретирани и други образци на книжовното дело от втората половина на XIV в., както и такива от началото на XV в., като: „Похвално слово за пренасяне мощите на св. Филотея от Търново във Видин“ на Йоасаф Бдински и „Житие на св. Филотея Темнишка“ на Евтимий Търновски, както и четири съчинения на Григорий Цамблак – „Разказ за

пренасяне на мощите на св. Петка“, „Патриарх Евтимий в Търново“, „Похвално слово за Евтимий“ и „Пространно житие на Стефан Дечански“. Освен тях в края на тази глава съм представил и някои безименни приписки и ръкописи от средата и втората половина на XIV в., както и някои византийски образци на книжовната традиция от същия период, като „Слово на константинополския патриарх Нил“ от 1379 г. и писмо на Димитър Кидон до Мануил Палеолог от 1383/84 г.

v. Глава четвърта

Последната четвърта глава е озаглавена **Османското нашествие през погледа на късносредновековната и ранновъзрожденска историография на XV–XVIII в.** Целта на тази глава, освен да представи възприятието на късносредновековните автори, живели по времето на фактическото османско владичество, както и това на ранновъзрожденските историографи, е да покаже по какъв начин във възрожденската епоха е навлязла тази представа за Божия гняв и до каква степен този възглед е бил все още актуален като стандартна представа за историческите събития от края на XIV в. и ранните векове на османска власт. В тази последна глава са представени следните съчинения: „Разказ за пренасяне на мощите на св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир“ на Владислав Граматик и три творби на Димитър Кантакузин – „Послание до domestik Исай“, „Житие с малка похвала на Иван Рилски“ и „Молитвата към Богородица“. От ранновъзрожденските творби представям „Слово за суетния век и змията“ на Йосиф Брадати, „История славянобългарска“ на Паисий и „Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ“ на Спиридон Габровски.

В процеса на изграждане и представяне на работната хипотеза за доказване на основната теза в този труд аз изказвам съгласие с твърдението на кралския историк на Англия – Джордж Пейн Рейнсфорд Джеймс, че „за разбирането на историческите събития в дадена епоха преди всичко е нужно тези събития да бъдат осъзнати и да се определи причинността, която ги е породила“. Именно с това се занимават последните две глави на моето изследване: опит да вникна в причините, поради които случващото се в края на XIV в. е регистрирано от представените автори като резултат от Божията

воля. Както посочва и Пейн, „средновековните историци са по-скоро регистратори на събитията, на които те самите са били свидетели, или за които са чували да се говори“ (Божилов, 1983, с. 35). Това прави техният исторически запис актуален, а техните съчинения следва да бъдат възприемани от съвременната историческа наука сериозно и научно, не само защото отразяват събитията от първа ръка, но и защото отговарят на въпроса как българското общество е възприемало случващото се през последното десетилетие на XIV в. Това не може да бъде пренебрегвано от историците днес, тъй като тези съчинения отразяват времена, които ние, от дистанцията на времето, можем само да интерпретираме и пресъздадем на базата на достигналите до нас извори, но тези книжовници и духовници са били преки свидетели на начина, по който са се възприемали събитията.

Важно е да се отбележи, че в богословския анализ на съчиненията, които разглеждам, е избягвано излагането на крайни становища при интерпретацията, което запазва не само стойността на направения анализ, но и историчността на тези произведения, дотолкова, доколкото на тях може да се гледа и като исторически текстове. В тази връзка трябва да отбележа, че в трета и четвърта глава е разположена основната тежест на анализа на късносредновековното и ранновъзрожденско възприятие и обяснение за османското нашествие и причините за падането на Втората българска държава под османска власт. Богословската интерпретация на всички автори и техните съчинения в тези две глави има непосредствено отношение към историческата реалност на XIV в., защото тази реалност е възприемана в съзнанието на тези книжовници и отразена в техните произведения.

vi. Заключение

Заключението представя основните изводи на изследването. Обобщено е изложението на дисертационния труд. Изложени са някои приноси за моето изследване акценти.

Разглеждайки османското нашествие на Балканите и падането на Втората българска държава под османска власт през призмата на късносредновековната книжнина, от внимание не трябва да бъде изпускана широко застъпената идея за Божия гняв, поради който българското царство

пада под властта на османците, възприемани като оръдие на Божия гняв срещу християнските народи. Тъкмо такава е не само доминиращата, но и единствената представа за събитията от края на XIV в. Такова е внушението, което оставят у своите читатели всички изследвани и представени на вниманието на читателя автори. Основният извод, който може да бъде направен, е, че от епохата на Цамблак до времето на Паисий в светогледа на българския народ съществува убеждението, че османците са завладели българските земи заради отстъплението от Бога, както и заради постоянните конфликти между християнските владетели. Анализирайки проучените произведения можем да обобщим изводите по следния начин:

Първо: Една от причините за падането на България под османска власт, а и за османското нашествие на Балканите изобщо, са конфликтите между християнските владетели. Димитър Кантакузин пише: *„Християните – говоря за гръцкото и българското племе и отчасти за сърбите, които тогава бяха най-слаби и тям подвластни, водеха люта междуособна бран многолетно и жестоко и насилнически.“* Същият поглед за събитията и причините за тяхното случване има и Йосиф Брадати: *„Ако ние християните бихме били покорни и съгласни един на друг, не би ни предал Бог в агарянски ръце, да ни досаждат и да ни бият. Докато имахме благочестиво царство, гъркът не се покори на българския цар, българинът не се покори на гръцкия цар. Когато видя Бог тяхното непокорство, отне от тях царството и всяка власт и я предаде на агаряните.“* Същото обяснение има и Паисий: *„Така никак не били сговорни едни с други, докато привлекли върху себе си Божия гняв, погубили своето царство и държава и станали най-долни турски роби – и до тоя ден. Ако гърците и българите бяха имали любов и съгласие, турците не биха могли да ги надвият по никакъв начин“.*

Второ: Въпреки че Димитър Кантакузин, Йосиф Брадати и Паисий пишат за междуособиците между християнските народи, като цяло късносредновековните хронисти избягват да конкретизират в какво точно се състои греха на българския народ, който предизвиква Божия гняв. За тях е достатъчно само да отбележат, че именно това („грехът“) е причината за падането на Втората българска държава. Например, Григорий Цамблак пише, че *„когато грехът надделя, изведнъж в ръцете на турския цар бе*

онова, което му се струваше, че никога няма да получи“, а Владислав Граматик посочва: *„Когато грехът надделя – уви, поради нашите престъпления! – сръбската земя падна под властта им. Малко след това те завладяха и българските области подобно на някое слабо гнездо, заедно с оня чуден град [Търново]. Така отслабва гръцкото царство и става жертва на агаряните, които Бог е избрал за свое оръдие на наказанието. Така загиват и сръбското, и българското царство“*. Подобна е и оценката на Спиридон, според когото *„Господ Бог в своя праведен гняв и ярост избличава християнските народи, че заради мерзостите им и заради оскверняването на името Му, Той ще отхвърли и няма да пощади тези четири народа, а със силата на меча ще ги погуби“*.

Трето: За някои автори е достатъчно само да изтъкнат, че случващото се в християнските земи, и по-конкретно в българските, е резултат от Божия гняв и Божията воля. Исая Серски не се интересува от причините за Божия гняв, той просто споменава, че *„Бог е излял гнева си над християните“* и, че *„срещу Божия гняв никой не може да се противопостави“*. Цамблак посочва, че Търново пада пред османците защото *„Божията воля допусна“* или защото *„замлъкна Божието предопределение“*. Йоасаф Бдински има същия поглед: *„чрез попущението на всесилния промисъл се извърши голямото агарянско нашествие“* и *„чрез проявения от Бога гняв биде позволено на враговете люто да се ярят на благочестивите“*. Владислав Граматик пише, че *„властта на гръцкото царство отслабна, по попущението и по неузнаваемите Му предопределения“*.

Освен тези три могат да бъдат направени още няколко само на пръв поглед второстепенни, но съществени и, надявам се, приноси за моето изследване изводи и акценти:

1) С християнизиранието на България библейските стереотипи и внушения навлизат постепенно и трайно в живота на българина, дават му и моделите за разбиране на света: на миналото, настоящото и бъдещето. В устната практика и в писмената традиция, дори във фолклора, тези внушения формират представата за същността на историята и смисъла от нейното познание. Свещеното Писание дава на българина и основните концепции за света, за човека и за историята, и по този начин високата степен на усвоеност на постулатите на Свещените библейски книги намира

изява и в наситеността на средновековната ни книжнина с цитати и позовавания върху Библията. Тази изключително висока библейска усвоеност показва колко категорично свещените текстове навлезли в стила и мисленето на средновековният българин. Всичко това е доказателство за дълбокото проникване на християнството сред българското общество.

2) Библейският модел за историята е ясно вкоренен в българската средновековна историческа книжнина. Този модел се основава на старозаветните текстове и историята на евреите, и рефлектира в начина на мислене и световъзприятие, а оттам, и в книжнината (в различните ѝ жанрове) на късносредновековните автори. Той им служи за обяснение на света, на миналото и на причините за случването на настоящето. Без този модел книжовниците не биха могли да възприемат и обяснят това, което им се случва в тяхното време, или което се е случило в предните векове. По този начин библейският модел представлява обяснителната рамка, в която съвременниците на османското нашествие разбират събитията. Именно затова те възприемат нашествието като Божие наказание – отражение от миналото, от старозаветната история.

3) „Божие наказание и Божия гняв“ се отнасят за всички християнски народи на Балканите през XIV–XV в. Изразите „Бог ни е предал в ръцете на агаряните“, „станали сме жертва на агаряните“, „Бог позволи на враговете люто да се ярят на благочестивите“, „Бог ще ни погуби със силата на меч“, „Бог ще ни отхвърли и няма да ни пощади“ и „такава е Божията воля“ стават част от изказа на всички балкански народи през XV в. (ср. Дуйчев, 1998, 324–325, 365–371; Милтенова, 2013, с. 112).

4) Най-съществен от гледна точка на съвременната историография е възприятието за „робството“, което обаче не идва от Паисий. Той възпроизвежда с него библейския модел на историята, който наследява от късносредновековните автори, за които османското нашествие и последвалото владичество се възприема именно като робство. Те на свой ред възприемат този термин от библейската история и вавилонския плен на евреите. По този начин рецепцията на Священото Писание в средновековната книжнина достига и до Ранното Възраждане, когато Паисий го интегрира в своята „История“, а по-късно и Вазов в „Под игото“. И ако ние днес следваме и ползваме понятия като „владичество“ или

„присъствие“ (последното не съвсем коректно), то следва да се вземе предвид и средновековната нагласа за „робството“ като напълно легитимна представа за тогавашната епоха, като отразяваща светогледа и светоусещането на онези хора, в онова време.

5) За разлика от сърбите, у българите липсва памет за героична съпротива срещу османците. Освен че България пада първа под властта им, тази липса на памет може да се обясни и с това, че средновековните образовани българи търсили обяснение за успеха на османците най-вече и преди всичко в собствените си грехове – не само на царя, но и на цялото общество. За тях политическите обстоятелства са от второстепенно значение. Основно значение има греховността. Това обяснява защо у нас липсва героизиране на падането под османска власт, такова, каквото намираме у сърбите по-малко от век по-късно.

Като основен принос на настоящият дисертационен труд може да бъде посочен фактът, че досега в българската историография няма научен текст, който да акцентира върху възприятието на балканските книжовници за османското нашествие и завладяването на Балканския полуостров през XIV и XV в. Основният извод, в този смисъл, е, че до сега не е установено изследване, подобно на разглежданата тема, а представената разработка се отличава с новост и оригиналност.

IV. Изводи, списък с научните приноси, резултати и заключения

i. Изводи

Налагащите се изводи от това изследване са следните:

1. Анализът на разгледаните в трета и четвърта глава на този труд съчинения дава основание да се приеме, че причините и предпоставките за падането на България под османска власт могат да се търсят далеч не само в историческата палитра, но и в богословските интерпретации на средновековните хронисти, които интерпретации придават „двят“ на историческите измерения на събитията от края на XIV в.

2. Представата за османското нашествие като „Божия воля и наказание“ просъществува почти четири столетия (от Исая Серски, 1371 до

Паисий, 1762), което убедително показва, че преди и по време на османското владичество в народностното съзнание тази нагласа е била доминираща в опит за обяснение на събитията от края на XIV в.

3. Свещеното Писание разработва един библейски модел за писане и интерпретиране на историята, който модел не само е възприет като основополагащ от християнските книжовници на Балканите, но те го овладяват, и прилагат с вещина. Именно това е доминиращият начин за виждане на историята през цялото Средновековие. Това е и причината късносредновековните автори да представят възгледа, че падането на Втората българска държава е резултат на Божият гняв и наказание.

4. Светът като цяло, а и историята в частност, видени през призмата на библейският модел, е свят на провиденциализъм и есхатологизъм – свят, който средновековният книжовник пренася върху интерпретацията на миналото и по този начин сътворява историята. Този модел средновековният книжовник интерпретира през призмата на разбирането, че всеки акт на настоящото е резултат на неща, случили се в миналото.

ii. Списък на научните приноси

Научните приноси могат да бъдат обобщени както следва:

1. Предвид, че не докрай е изследвано как късносредновековните балкански книжовници – българи, сърби и гърци, са си обяснявали османското нашествие в тяхната книжнина, основен принос на дисертационният труд, следователно, е именно такъв вид историко-литературно изследване, което да обхване толкова широк ареал на книжовна продукция, която да представи и обясни възприятието за османското нашествие. В този смисъл изследването предлага систематичен исторически и книжовно-културологичен преглед на късносредновековната българска книжнина, в която се наблюдават библейските реминисценции, оказали влияние на начина, по който османското нашествие е възприемано и обяснено в една балканска християнска среда.

2. Предвид горното, настоящото изследване въвежда в научно обръщение един слабо засегнат поглед, който представя един различен историко-богословски дискурс. Обстойният преглед на научната литература

показва, че няма единно компилирано изследване, което да се занимава с възприятието на късносредновековния книжовник за падането на България под османска власт. Не е направен опит да се събере на едно място балканската представа за причините за османското нашествие и завладяването на полуострова през погледа на очевидците на тези събития. Доколкото ми е известно това е първото подобно изследване, което изцяло се фокусира върху начина, по който късносредновековният и ранновъзрожденски книжовник е възприемал и (си) е обяснявал събитията от края на XIV в., и откъде тези книжовници придобиват тази представа.

3. В настоящия труд са описани, систематизирани и представени наличните и достъпни данни, свързани с посочената тема и проблематиката, разглеждана в изследването. Това е направено не само чрез събиране на наличните извори и публикации, но и чрез интерпретирането (в богословски контекст) на някои образци на книжовното дело от втората половина на XIV до края на XV в., а също и такива от ранновъзрожденската епоха (XVIII в.). В този смисъл дисертацията е общо и комплексно изследване посветено на отношението на късносредновековните и ранновъзрожденски книжовници към османското нашествие и тяхното обяснение за причините за падането на Втората българска държава под османска власт.

4. Направената класификация на 20 произведения, в т.ч. и безименни хроники и на 11 късносредновековни и ранновъзрожденски автори, отразяващи обяснението за причините за османското нашествие, е с научен принос, тъй като досега липсва цялостна систематизирана монография, която да ги обедини и да представи в завършен вид идеята за Божието предопределение като причина за османското нашествие.

5. За първи път в българската историко-богословска наука се синтезира в подобен вид средновековната книжнина с акцент за падането на България и начина, по който това се е възприемало. За написването на дисертацията са използвани значителен брой произведения от две книжовни традиции – българска и византийска, за първи път събрани на едно място, които дават различен поглед върху някои от основните събития на епохата и тяхното възприятие и обяснение.

6. Направен е богословски анализ и интерпретация на късносредновековните и ранновъзрожденски исторически и агиографски

произведения, чрез който разказа за падането на Втората българска държава придобива един съвсем нов облик – такъв, какъвто е бил разказван от средата на XIV до самия край на XVIII в.

7. Принос към проблематиката за „Божият гняв“ е наблюдението, че всяко поколение пише историята – респ. обяснението за падането на Втората българска държава, въз основа на библейските реминисценции, усвоени и навлезли в употреба в книжовната традиция на средновековното общество. В тази връзка дисертацията представя традиционните историографски интерпретации за реконструкция на събитията, и причините за тяхното случване, и показва как тези богословски интерпретации кореспондират с историческата действителност в разглеждания период.

iii. Резултати и заключения

Анализирането на събрания материал позволи да се постигнат следните резултати и благодарение на приносите да се направят заключения:

1. За първи път на едно място са събрани и анализирани (в своя исторически и книжовен контекст) творби от XIV–XV и от XVIII в., в които ясно личи възприятието на балканските народи за османското нашествие.

2. Направените анализи от произведенията на разгледаните в това изследване автори позволяват разширяване и надграждане на известни вече изводи за причините и предпоставките, довели до падането на балканските народи под османска власт, така, както са ги виждали самите автори. В изследването тези причини и предпоставки са показани не просто като исторически, а са представени в контекста на богословието и библейските реминисценции, върху които почиват тези произведения.

3. В изследването на историческите процеси и богословските наративи, формирали отношението към османското нашествие проличава, че в моментите, в които българите губят независимостта си, представата за Божият гняв става популярна обществена и историографска потребност. Това важи за няколко периода на нашата история – от Късното Средновековие до Ранното Възраждане и надгражда представите за разбирането за причините и предпоставките за падането на България под

османска власт, поне що се отнася до християнската култура и богословие характерни за периода.

4. Без съмнение късносредновековната книжовна продукция с всичките ѝ особености и характеристики, и във всичките ѝ жанрове, оказва влияние за формирането на историческото съзнание на българският народ.

V. Приложимост и полезност

Надявам се този текст да бъде полезен за лекционни курсове по медиевистика и богословие. Наред с това, този труд може да бъде ползван от евангелската общност в България като илюстрация на библейските реминисценции в обяснението на историята. За вярващите този текст може да обогати техните представи и разбирания за връзката между история и богословие, по-конкретно начина, по който възприемаме историческите процеси. Надявам се, също така, този труд да бъде полезен и за по-широк кръг читатели. Моето желание е, освен всичко, от него да извлекат полезна информация и представителите на научните среди у нас.

VI. Научни публикации по темата на дисертационния труд

1. Философията на средновековната апокалиптична пророческо-провиденциална книжнина. – В: *Минало*, бр. 1, 2020 г., 26–55. София: Юруков.

2. Духовно-религиозната обстановка в България през XIV в. – В: *Минало*, бр. 1, 2021 г., 25–48. София: Юруков.

3. Османското нашествие и падането на Втората българска държава под османска власт през погледа на българската средновековна книжнина и ранновъзрожденската историография. – Исторически портал *Anamnesis*. [онлайн], Год. XVI, 2021, кн. 1, 16–47. Уеб адрес: http://anamnesis.info/sites/default/files/Mladenov_R_Anamneza_statiya_br_1_2021.pdf (pdf) или <http://anamnesis.info/node/1734>. Статията е включена в библиотечният фонд на Рилския манастир, сигнатура Б^{II}-2303.

4. Божият гняв: израз на Неговата святост, справедливост и дълготърпение. – В: *Християнство и култура*, Год. XX (2021), бр. 6 (163), 98–108. София: Комунитас. Статията е включена в библиотечният фонд на Рилския манастир, сигнатура Б^{II}-2304.

5. Чирменската битка – най-значимата християнска коалиция срещу османското нашествие на Балканите. В: *Език и публичност*. [онлайн], Департамент „Философия и социология“. София: Нов български университет (под печат).

6. Чумната епидемия и свирепата суша от средата на XIV в. като фактори за падането на България под османска власт. В: *История, хора, ценности*. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Лъчезар Стоянов. София: Нов български университет, 2021, 189–208.

7. Библейско-историографски реминисценции в средновековната българска книжнина (XIV–XV в.). В: *Светът през 21 век. История и надежда*. Юбилеен Сборник, посветен на 70 години от рождението на проф. Пламен Цветков, д.н. София: Нов български университет (под печат).

VII. Аprobация на резултатите

Част от резултатите са представени на следните научни форуми:

1. Участие с доклад в Пета годишна докторантска конференция на Нов български университет, състояла се на 19–23 юни 2021 г. в гр. Созопол. Докладът е на тема: „Османското нашествие на Балканския полуостров и падането на Втората българска държава под османска власт“.

2. Участие в Кръгла маса на тема „Светът през 21 век. История и надежда“, посветена на 70 години от рождението на проф. Пламен Цветков, д.н., състояла се на 4–5 юни 2021 г. в Нов български университет.

3. Участие в Юбилейна научна конференция „История, хора, ценности“ на Департамент „История“ на НБУ по случай 70-годишнината на доц. д-р Лъчезар Стоянов, състояла се на 16–17 октомври 2020 г. в Нов български университет.

VIII. Благодарности

Изказвам своята най-искрена благодарност на моя научен ръководител проф. Момчил Методиев, д.ф.н. за неговите ценни напътствия, професионална компетентност и съдействие за подготовката на този труд. Изключително благодаря за проявеното търпение, както и за препоръките, насоките и хоризонтите, които откри пред мен.

Моята благодарност е и към преподавателите от Департамент „История“ на НБУ за това, че приеха моята идея за дисертация с всичките ѝ особености и интердисциплинарният ѝ характер. Всички те през годините ме обогатиха по начин, който надминава личните ми способности да опиша. Изключително благодаря и на Марияна Стоянова – секретар на Департамент „История“, без чиято административна помощ и морална подкрепа не бих стигнал дотук.

Задължен съм на и проф. д.ф.н. Анисава Милтенова – ръководител секция „Стара българска литература“ от Института за литература към БАН, на проф. д.ф.н. Вася Велинова – директор на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, както и на проф. д-р Олга Тодорова от Института за исторически изследвания към БАН, които споделиха с мен свои статии от личния си архив. Задължен съм и на доц. д-р Елена Узунова – главен архивист отдел „Ръкописи и старопечатни книги“ към Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, на проф. д.и.н. Георги Атанасов – завеждащ отдел „Археология“ в Историческия музей на гр. Силистра и на Евгения Караиванова – библиотекар на Рилския манастир за тяхното научно сътрудничество.

Благодаря на моята съпруга за безкрайното ѝ търпение и подкрепа, без които нямаше да завърша дисертацията си. Тя ме насърчаваше да не се предавам, а когато се отказвах ме мотивираше да продължа.

Благодаря на Вечният Бог за това, че ме съпроводи дотук. Без Него всичко, което правя няма нито смисъл, нито значение.